

РЕЗЮМЕ. Мақоллада фразеологик birliklarning tarkibiy qismlari va ularning semantik yuklamalari o‘rganiladi. Stilistik jihatdan neytral va ekspressiv-metaforik birliklarning farqlari ko‘rsatiladi. “Bas” komponenti bilan bog‘liq fразеологизmlar qoraqalpoq va ingliz tillari bilan qiyosiy tahlil qilinadi. Tadqiqot natijalari fразеологизmlarning ma‘nosi va qo‘llanilish xususiyatlarini chuqurroq anglashga yordam beradi.

РЕЗЮМЕ. В данной статье изучается структура фразеологических единиц и их семантические значения. Рассматриваются различия между нейтральными и экспрессивно-метафорическими единицами. Проведен сравнительный анализ фразеологизмов с компонентом «голова» в каракалпакском и английском языках. Результаты исследования помогают глубже понять смысл фразеологизмов и особенности их употребления.

SUMMARY. This article explores the structure of phraseological units and their semantic implications. It differentiates between neutral and expressive-metaphorical units. The research provides a comparative analysis of phraseological units containing the “head” component in Karakalpak and English. The findings contribute to a deeper understanding of phraseological meanings and their contextual usage.

QARAQALPAQ TILINDE AQ HÁM QARA REŇLERINIŇ METAFORIZACIYASI

G.Djumamuratova – *assistent oqituvshi*

Ajiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq instituti

Tayanch so‘zlar: qoraqalpoq xalqı mádeniyati, ranglar simvolikasi, rang-tus ma‘nosi, tilshunoslik, metaforizatsiya.

Ключевые слова: культура каракалпакского народа, символика цвета, цветовое значение, лингвистика, метафоризация.

Key words: culture of the Karakalpak people, color symbolism, color meaning, linguistics, metaphorization.

Kirisiw: Basqa xalıqlar sıyaqlı qaraqalpaq xalqınıń mádeniyatında da reñler tereń mánilerge iye. Qaraqalpaqlardıń úrp-ádet dástúrlerinde reñler simvolikasi mádeniy hám milliyliktiń ózine tánligin kórsetiwde áhmiyetli xızmet atqaradı. Xalqımız sanasındaǵı reñler tosattan payda bolmaǵan, ol kúndelikli turmis sharayatlarınan kelip shıǵıp, jas hám sociallıq jaǵdayın, belgili bir máresimler menen baylanıstı kórsetedi. Máselen, qızıl-kók, qızıl-sarı, qızıl-jasıl bundaǵı jasıl reñi ósimlikler álemi, ósimliktiń gúlleri menen báhár máwsimin, sarı reñ qaraqalpaq qol ónerinde hám basqa da xalıqlarda jaqtılıqtıń simvolı, aq reñ hadallıqtıń, tazalıqtıń simvolı, qońır reñ jerdi qásterlewdiń simvolı bolıp kelgen. Ilimpazlardıń pikirinshe, mongol xalqınıń geosimvolikasi túrkiy xalıqları menen jaqın (shıǵıs-kók, batis –aq, qubla–qızıl, arqa–qara, oray–sarı) reńge sáykes keledi dep, usı «bes reñ» hár túrli etnikalıq toparlardıń kiyimleri menen baylanıslı bolǵan.

Kúndelikli turmısta reñlerdiń mánisin añlaw qásiyeti ayrıqsha áhmiyetke iye. Reñ tábiyatta bar bolǵan barlıq zatlardıń kórinisin anıqlaytuǵın, átiraptıń gózzallıǵın, zatlardıń, ósimliklerdiń, haywanlardıń bir-birinen ajratatuǵın belgisi bolıwı menen birge, adamzattıń túrli oy-keshirmelerin, dúnyaqarasın hám isenimlerdi ózinde sáwlelendiredi.

Ádebiyatlarǵa sholhw. Metaforanıń ózine tán ózgesheligi haqqında A.Bekbergenov: “Eki predmet yaki qubılıstıń qanday da bir uqsaslıq tárepine tiykarlanıp, onıń birewine tiyisli belgini awıspalı mánide ekinshi predmet penen baylanıstırıp ayıwdı metafora dep ataydı hám olarda obrazlılıq kúshli boladı dep kórsetedi [1:78]. Demek, reñniń qanday da ishki sezimler arqalı onıń hár túrli belgileriniń atap kórsetiliwi, qanday da zatlıq uǵımǵa uqsatılıwı – bul xalıqtıń bir predmetti ekinshisine uqsatıwındaǵı tapırqlıǵı hám sheberliginiń nátiyjesi dep esaplaymız. Sózliklerde reñ sózi haqqında «ráng– túr, reñ, boyaw mánilerin añlatıwı, ekinshi mánisi kelbet, shıray, bet-álpet, túr-túsi» - degen mánini bildiriliwi atap kórsetiledi [2:29].

B.Yusupova, I.Yusupov shıǵarmalarındaǵı kelbetliklerdiń stillik xızmetinde, ásirese, reñ bildiretuǵın sózlerdiń xızmeti, kelbetliklerdi jasawda metonimiyalıq usılda keliwi haqqında tómendegi pikirlerin usnadı: «Reñ hám tábiyiy belgiler arqalı adamdı bildiretuǵın metonimiya

kontekstte óziniń ústine qosımsha stilistikalıq boyaw alıp, obraz jaratıwǵa xızmet etedi hám sóz sheberiniń subyektiv modallıq qatnasın da qosa sáwlelendiredi. Mısalı, Hayal hákis bolsa, janınıń jawı, - dep taltaqlap júrer bir **dápeń qara** («Erkekler tuwıw úyinde»» [3:48].

Mısalda, shayır dápeń qara- dizbeginde iri, túri qara torıdan kelgen turpatlı er adam, sol emlewıxanada jas bosanıp atırǵan hayaldıń eriniń portretin jasaw ushın xalıq tiline tán bolǵan obrazlı súwretlew usılınan paydalanǵan. Bunda qara reñ bildiretuǵın sóz tek reñdi bildirip qoymastan jotalı iri deneli adam degen túsinikti de berip tur. Jáne de usı avtor reñ arqalı metonimiyalıq usıl menen kiyim-kenshekte bildirilgenligin aytadı. Mısalı:

Guculdıń **aq kiygen** dilbarına,

Megzer qalǵıp turǵan uyqsız Sholpan

(Kiev oktavaları)

«Aq metonimiyası arqalı bir xalıqtı atawın, qırǵız xalqı onıń qalpaǵınıń aq reñi menen añlatıladı», - degen de pikirdi aytadı.

Ala tawǵa uqsatıp,

Aqqa boyap tóbesin,

Tigip bergen uqshatıp,

Qırǵızdıń choq enesi.

(Bir aq qalpaq astında)

Demek, itibar bergenimizde reñ mánisindeǵı aq hám qara sózleri sóz mánileriniń awıspı keliwinde tayanış komponent wazıypasın atqaradı. Bul haqqında prof .E.Berdimuratov: «Metaforizaciyalıq usıl – qaraqalpaq tilinde eń ónimli, sóz mánilerin bayıtıwdaǵı eń jedel usılı», dep ataydı [4:24].

Talqılaw. Til biliminde reñler óziniń reñlik belgisinen tısqarı semantikalıq ózgeshelikleri, olardıń etnografiyalıq, simvollıq hám úrp-ádet, dástúrge baylanıslı mánileri bar ekenin kórsetedi. Reñdi bildiriwshi kelbetlikler eń dáslep belgili bir reñdi añlatıp, sońın ala abstrakt oylawdıń nátiyjesinde basqa da mánilerdi bildire baslaǵan. Olardıń usınday semantikalıq ózgeshelikleri shayır shıǵarmaları tilinde simvollıq mánilerde jumsaladı:

Qızǵanısh úsh túrli reńge iye:

Qara reñi - dushpanınıń peylinde,

Qızǵışı - doslardıń kúnshilliginde,

Aq reñi - basqalardıń bárinde...

(Zaman menen ayaq qosıp júrmeseń, 167-b.)

Hár bir millet mádeniyatındaǵı reń dúnyası ózinshelik simvolıq mánige iye boladı, yaǵnıy reń millet mádeniyatın tanıtuǵın bir faktor. Tilimizde qalpaq kiyimine reńdi bildiriwshi qara sóziniń qosılıwı menen «qaraqalpaq» millet ataması jasalǵan. Kórkem shıǵarmalarda qaraqalpaqlardıń ásirler dawamında óziniń millet bolıp qalıplesiwi, olardıń ótmishi, qıyın-qıstaw kúnleri basınan ótkergenı, usı dáwirge jetiwdegi ata-babalardıń qayǵı – hásiretin kórsetip turıwı ushın «qara reńi menen qosa ańlatıp, simvolıq usılda bayanlanadı. Mısalı:

Qara tawdıń jirasınday,

Kewlinde kóp jara edi,

Basındaǵı qurashınday,

Íǵbalıń shım **qara edi...** (Ordenli xalqıma, 71-b.)

Qara reńi qayǵılı zamandı, qıyınshılıq kúnlerdi, sawashtı bildiriw ushın da metaforalıq usılda sheber súwretlengen:

Eskiliktiń **qara túńligin** tuwrap,

Jańa álip dúzip, xattı sulıwlap...

(Aǵartıwdıń jıl quslarına, 122-b.)

...Al sen she?, Kóp raxmet Toqay bolǵanıń ushın,

Qara nan jep, shayırılıqtı aqlay alǵanıń ushın...

(Toqayǵa, 96-b.)

...Zer ǵubbalı dárwazasın Kievtiń

Qara quyn uyıtqıp kelip qaqqanda...

(Qúdiretli shımar haqqında qosıq, 46-b.)

Qara hám aq reńler bir-birine kontrast bolıp, olardı juplastırıp qollarıw arqalı jaqsı hám jaman túsiniǵı metaforalıq usılda beriledi:

...Nege men de ráhátke batpayman.

Insanlardı **aq-qaraǵa** ayırıp,

Gedeylerin nege jumsap jatpayman?...

(Jer planetası, 119-b.)

Tilimizde «aq» reńi xalqımızdıń úrp-ádeti, dástúrine, isenimine baylanıslı simvolıq mánilerde ónimli jumsaladı. Aq nominaciyalıq mánisinen basqa tazalıqtıń, hadallıqtıń, pákliktiń hám t.b. jaqsı qásiyetlerge iye bolǵan sózlerdiń mánilerin ańlawda úlken áhmiyetke iye. Sońǵı dáwirde elimizge Evropa mádeniyatınıń kirip keliwi arqalı jańa turmıs qurǵan kelingge toyda aq kóylek kiyiw dástúrge aynaldı. Bul aqlıq hadallıqtıń, pákliktiń, baxıttıń tımsalı bolıp qollarıp atır. «Aq kóylek» baxıt kóylegi simvolın atqaradı.

Insanlardıń kiyiniwinen kiyiminiń reńi, onıń dúnyaqarasın, maqsetin, ruwxıy keshirmelerin, tańlaǵan jolın ańlatıp turadı. Máselen, kewli kóterińki, shad bolıp ómirden zawıq alıp jasaytuǵın adamlar aq reńdegi kiyimlerdegi kiyiwdi jaqsı kóredi. Bunday kiyim júrgende giyne saqlamaytuǵın, jamanlıq qılmaytuǵın adamlarǵa jarasadı. Sebebi, aq reńdegi kiyimdi kúńge salıstırıp, onı insanlar basqalarǵa nur jawdırıp turadı dep, al qara reń tın, kóz qarashıǵınıń reńi bolıp, bunday reńdi kiygenlerdiń kewli sırǵa tolı insanlar bolıp esaplanadı. Mifologiyada da **aq reńi** qudaylar reńi, kózge kórinbes qúdiretli kúshler reńi dep qaralǵan. Aq reńi qara reń sıyaqlı ornı menen qayǵını da ańlatadı. Xalqımızdıń dástúri boyınsha insanıń demi jetken kúni sońǵı mánziline jóneter aldında onı aq tawarǵa oraydı, bul tilimizde kepin (marhum kiyimi) dep ataladı. Bul arabsha sóz kafan(un) kórinisne iye «aq mata menen oradı» mánisin ańlatadı. Bul kiyim tigilgende jeń, jaǵa salınbaydı, sonlıqtan xalqımız arasında kiyimdi tolıq durıs jeńin salıp kiyse, iynińe ildirme dep ırım etedi, bul kepin kiyimi menen baylanıslı dóregen. Sonday-aq, azalı adamlar

kiyimlerinen ajralıp turadı. Xalqımızda aza tutqan adamlar reńli kiyimler kiymey, hayal-qızlar baslarına aq oramal tartadı. Kiyimleri qara, kók reńlerde boladı. Erkek adamlar baslarına taqıya kiyip, belin belbew menen bekkem buwadı. Sonıń ushın xalqımızda «belińdi bekkem buw» degen gáp adamǵa kúsh-quwat tilew mánisinde ayıladı. Bunday dástúrlerde reńler arqalı xalıqtıń dúnyaqarası sáwlelenedi.

Xalqımızdıń dástúri boyınsha kelinshektiń beti ashılǵan waqıtta betine aq oramal jawıladı. Kelinshektiń betine jawılǵan aq oramalǵa bet asharshı bala baǵdaǵı eń miywalı daraqtan bir shaqa kesip alıp, onı kelinshektiń júzine salǵan aqqa baylap, kórimlik aytadı. Bul, demek, miywalı daraqtay ónip-ósinler, kóp perzentli bolıń degendi bildiredi. Sonday-aq, betine aq jabıw xalqımız arasında matam mánisinde de qollarıladı. Mısalı:

Ortada **aq jawlıq** oramın sheshti,

Bir ájayıp zatlar kózime tústi.

"Kesteli kók kóylek, sánli sáwkele,

Háykeli, óńir monshaq, jarqılıq" desti

(Búlbúl uyası, 235-b.)

Aq jawlıq sóz dizbegi «ana, keywanı hayal» simvolı bolsa, kesteli kók kóylek, sáwkele, háykeli, óńir monshaq qospa sózi «hayal, kelinshek, qız» simvolı sıpatında sheber qollarıladı.

Gúllener Watan dalası ǵawasha güllegende.

Aq, qızıl gül, pushtı gül hám sıya reń gúller,

Jasıl japıraq arası ǵawasha güllegende.

Ushtan salǵan qızıl gül erketay sınılisidur,

Túptegi **aq gül** - apası, ǵawasha güllegende.

(Báhár hám sen. 189-b.)

Qızıl güldur- qızdıń janı,

Sen dúnyanıń ráwshanı,

Nadan eken shól haywanı,

Kel izleyin kiyigindi.

(Romantika, 58-b.)

Keltirilgen mısallardı qızıl gül arqalı qız obrazı sóz etilse, aq gül arqalı jası úlken ana súwretlengen. Óytkeni, shashlarǵa túsken aq ta jası úlkenlik belgisi, sonıń ushın shayır aq gül apası degen metaforanı qollaradı.

...Baǵ-baqshalar sırgıp ırǵalǵan jerler,

"Aq altın", "sarı altın" nurlaǵap jerler...

(Ámiwdárya, 11-b.)

Mısallardaǵı sarı altın- salı, aq altın- paxta mánisinde ulıwma tilimizde de usı uǵımlar menen qollarılsa, shayır da bul metaforizaciya arqalı bul daqıllardıń simvolikalıq ataması quramında altındı baylıq retinde joqarı shekte sheberlik penen súwretlegen.

Awıl awlaq eldei, zeyin jiberseń.

Sımǵa qonǵan qarlıǵashlardı kórseń,

Yoshlı kompozitor **qara tuch** penen

Jazıp ketken "Báhár" notası derseń.

(Búlbil uyası, 245-b.)

Qara reńiniń metaforalıq mánisi insan kózin súwretlewde de ónimli ushırasadı:

Qara kózi kólge ımırt túskendey,

Kete berdi enesiniń izinen...

(Búlbil uyası, 235-b.)

Qara kózi kólge ımırt túskendey,

Taldırmash boyında taldıń súmbili.

(Búlbil uyası, 247-b.)

Qaralıq tileymen hámme qazanǵa,

Qaralıq tileymen **qara kózlerge**.

(Tórtlikler, 156-b.)

Tábiyat hádiyseleri, qarańǵılıqtı, tınımsız jawǵan
jawındı súwretlewde qara sózi ushırasadı:

Tastay túnek, **qara nóser** quyıp tur,

Kózlerimde uyqı tası uyıp tur.

Kóz ilgitip alıw bolıp ármanım...

(Búlbil uyası, 233-b.)

Qarakól qoyları dúnyaǵa belgili. Onnan óndiriste
kiyim-kenshek tayarlawda ónimli paydalanadı. Sonday-aq,
mámleketimizde eksporttıń bir bólegin de quraydı. Ásirese,
qoylardıń sur túrinen kóp paydalanıladı. Sur reńin qollanıw
arqalı shayır metaforalıq usılda qarakól qoyın sóz etedi:

Bunda qoylar tuwar zer qırpıq, surdı,

Qara taw mármeri merwerttey janar

(Isbilermenlerge, 18-b.)

Nurulla bey áfandige arnaǵan

Hasıl sur teriden papaq, zer shapan.

Jigit hám qızları Ellikqalanıń

Sálem-sawǵa desip tapsırdı maǵan...

(Bántbasar, 110-b.)

Juwmaq. Ulıwma aytqanda, shayır reńler arqalı
tákirarlanbas metaforalardı xalqımızdıń sana-sezimine say
qollanıp, biziń mentalitetimizdiń qaytalanbas tábiyatın,
minez-qulqın, úrp-ádetin sheberlik penen súwretlegen.

Ádebiyatlar

1. Бекбергенов А. Қарақалпақ тилинің стилистикасы. –Нөкіс: «Қарақалпақстан», 1990. 78-б.

2. Пахратдинов Қ., Өтемисов А. Қарақалпақ тилиндегі шығысы парсыша сөзлер. –Нөкіс: «Қарақалпақстан», 2017, 29-б.

3. Юсупова Б. И. Юсупов шығармалары тилинде келбетликтің стильлик хызмети. –Тошкент: «Tafakkur qanoti», 2014, 48-б.

4. Бердимуратов Е. Ҳазирги қарақалпақ тили. Лексикология. –Нөкіс: «Билим», 1994, 24-б.

REZYUME. Maqolada qoraqalpoq tilida oq va qora rang-tusni bildiradigan soʻzlarning har xil maʼnolarda kelishi haqida aytilgan. Shuningdek, oq va qora rang-tus badiiy matnlarda metaforizatsiya uslubi orqali turli maʼno bildirishi tahlil qilingan. Asosan, qoraqalpoq tilida milliy-madaniy oʻziga xos tomonlarini misollar yordamida dalillab koʻrsatgan.

РЕЗЮМЕ. В данной статье говорится о различных значениях слов, обозначающих белый и черный цвет в каракалпакском языке. Также проанализировано, что белый и черный цвета выражают разные значения в художественных текстах посредством методологии метафоризации.

SUMMARY. This article examines the various meanings of words denoting white and black colors in the Karakalpak language. It was also analyzed that white and black express different meanings in literary texts through the methodology of metaphorization.

ВНУТРЕННЯЯ ФОРМА СЛОВА: ТЕОРЕТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ И ПРАКТИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ

С.А.Елмуратова – кандидат филологических наук, доцент

Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

Таянч сўзлар: тушунча, тилшунослик, ички шакл, семантика, маъно, шакл.

Ключевые слова: понятие, лингвистика, внутренняя форма, семантика, значение, форма.

Key words: concept, linguistics, internal form, semantics, meaning, form.

Одной из центральных проблем в теории языка является вопрос о внутренней форме слова. Это понятие, впервые введенное в лексикографии В.В.Виноградовым, дает ключ к пониманию связи между внешней оболочкой слова (звуковой формой) и его значением. Понимание внутренней формы имеет глубокие теоретические и практические аспекты в лексикологии, грамматике, когнитивной лингвистике и лексикографии. Внутренняя форма слова может быть рассмотрена как механизм, который связывает звуковую оболочку с концептуальной сущностью, воплощенной в слове, и служит важным инструментом для анализа многозначности, метафоричности и когнитивных процессов, происходящих при восприятии языка.

Появление понятия «внутренняя форма» в русской лексикографии связано с именем В.В.Виноградова, который первым систематизировал этот термин и предложил его как ключевой элемент для понимания динамики значения слова в языке. Для Виноградова внутренняя форма — это тот компонент, который связывает звуковую оболочку слова с его концептуальным содержанием, определяя, каким образом слово отражает восприятие явлений и объектов реальности. Он подчеркивал, что внутренняя форма — это не

просто статика значения, а активный процесс, который развивается и изменяется в зависимости от культурных, социальных и исторических контекстов.

Виноградов утверждал, что внутренняя форма служит основанием для лексической семантики и оказывает влияние на грамматическую структуру языка [1:78]. Важно отметить, что внутренняя форма не сводится только к лексическому значению слова, но включает в себя все те абстракции и концепты, которые лежат в основе восприятия реальности через слово. В этом контексте внутренняя форма функционирует как средство кодирования и декодирования информации в языке.

Фердинанд де Соссюр, один из основателей структурной лингвистики, не использовал напрямую термин "внутренняя форма слова", как это сделал В.В.Виноградов в русской лексикографии. Однако концепция, которую он предложил, может быть интерпретирована как своего рода основа для дальнейшего развития идеи внутренней формы. Соссюр в своей работе "*Курс общей лингвистики*" сосредоточился на исследовании структуры языка и взаимодействии различных элементов языка. Одним из основных понятий, введенных Соссюром, было соотношение знака и значения, которое включает два компонента: